

*Анатолій Морозов,
Валентин Лазуренко*

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ ЕТИКЕТ

В кожного народу є свої, перевірені часом, усталені загально-прийнятні норми етикету. Етикет, як норма моральної загально-людської культурної поведінки особи в суспільстві, в кожній нації має однак власні відмінності які, безперечно, криються в специфіці історичної ментальності того чи іншого етносу, народу.

Неповторний та самобутній етикет має і наш український народ. Викристалізувавшись протягом довгого часу, він залишається для нього важливим культурницьким дороговказом.

Безперечно, вдосконалючись протягом тривалого часу народний етикет завжди починався з сім'ї (родини). Саме сім'я була тим первинним осередком, на основі якого формувався морально-етичний та суспільно-культурний рівень щирого українця.

«Який рід, такий плід», «Який батько, такі й діти», «Яка мамка й татко, таке й дитятко», – так говорить наш народ про першовихователів нових поколінь українців. [1]

В українських родині дітей завжди вчили, що кожна людина невіддільна від ближніх, всього свого роду, сусідів, громади, народу. Головним охоронцем ладу в родині та суспільних взаєминах, законом буття був звичай. Щоб гармонійно виховати дітей, батьки, дотримуючись норм народного етикету, самі повинні були розвивати в собі добродішні цінності та власними вчинками формувати те, що хотіли б бачити в своїх дітях.

Народна традиція вимагала порядку і злагоди у повсякденному житті сім'ї, основаних на мудрому і вимогливому керівництві глави сімейства, підпорядкуванні та послушності йому всіх її членів. Тому важливою складовою частиною національного українського етикету є регламентація норм взаємостосунків всередині окремої

сім'ї. Особливо це стосується взаємовідносин старшого та молодшого покоління, тобто батьків та дітей.

За усталеними правилами народної педагогіки у родині однаково важливу роль займали як батько, так і мати («Чоловік у сім'ї – голова, а жінка – душа»; «Без господаря дім плаче – а без господині – хата»). [2]

У великій нерозділеній сім'ї глава (дід, батько або при їх відсутності – мати, старший брат, у братській нероздільній сім'ї – старший брат) був наділений великою владою. До його функцій відносились: розподіл обов'язків між членами сім'ї, розпорядження майном сім'ї, організація і контроль господарської діяльності, дотримання релігійно-моральних норм життя кожним з членів сім'ї, виховання дітей, забезпечення в ній таким чином злагоди та порядку. [3]

Слова батька мали незаперечний авторитет («Батьківське слово на вітер не мовиться»; «Не слухаєш тата, послухаєш ката»). [4] За нормами народного етикету навіть одружений син не міг заперечувати батькові. До речі, в українському етносі був досить поширений звичай розв'язання конфліктних ситуацій при зіткненні інтересів старшого і молодшого покоління на користь шанування батьківських. [5] За свідченням Павла Чубинського, волосні суди Західно-Руського краю досить часто виносили вирoki про тілесне покарання різками навіть дорослих дітей не лише у випадках, коли вони піднімали руку на батьків чи лаяли їх непристойними словами, але й тоді, коли син погано ставився до матері: не шанував її як матір і був непослухом у розпорядженнях її по господарству. [6]

Ідея шанобливого ставлення до батька-матері глибоко пронизує народний етикет українців: «Шти отця – матір, будеш довголітен на землі». Один із найстрашніших гріхів, що може вчинити людина, вважалася зневага дітьми батьків, а кривда – і поготів. Найбільшою ж карою визначалось прокляття, яке посиляли батьки своїм дітям у гніві («Куля мене, а материнське слово не мене»). [7]

Народний етикет вимагав від дітей поваги до батьків та старших за віком, гуманних відносин між членами сім'ї і родичами. Будь-яке інше ставлення вважалося тяжким гріхом. Любов і по-

вага до батьків, як одна з найбільших добродійностей, глибоко вкоренилася в побуті українців. У багатьох родинах був звичай «віддавати чолом», тобто цілувати руку батькам і родичам. Крім того, українці змалечку привчали дітей молитися за батьків і за всю свою сім'ю.

Домінуючим у всьому укладі життя селянської родини українців був принцип старшинства. Не лише батьки, але й старший брат і сестра користувалися пріоритетами перед молодшими. За нормами етикету ніхто з молодших не мав права першим сісти за стіл. Першим за стіл сідав господар сім'ї, а за ним – усі інші (за старшинством). Одним із прикладів цього можуть слугувати святкові обрядові дії які проводились на свято Водохреща і записані відомим етнографом Олексом Воропаєм. «Перед вечерею батько «клячить» – стає на коліна перед образами і молиться Богові, за ним молиться і вся родина. Помолившись, батько сам сідає до столу і запрошує сідати всіх у хаті присутніх – як це було і на Свят-Вечір». [8]

Сідаючи за стіл, господар обов'язково сідав на своє визначене заздалегідь місце – на покуті. Ніхто із членів сім'ї, за етикетом, не мав права займати це місце. Якщо в сім'ї не було батька, його місце займав старший одружений син. У випадку, коли він не був одружений, то главенство належало матері. Праворуч глави родини займав місце старший син, а далі вже сідали всі інші сини та дочки. За усталеними традиціями господиня сім'ї, яка вела домашнє господарство як правило завжди сідала із самого краю стола. У святкові дні вона сідала поруч із главою сім'ї по правий від нього бік.

Старші брат і сестра мали перевагу перед молодшими, останні повинні були слухатися їх. Коли помирав батько, за народним етикетом, обов'язком старшого брата було опікуватись молодшими братами і сестрами, подбати про їх одруження. [9]

Утвердженню поваги до батьків сприяли і традиційні словесні формули вітання, звертання, прощання, перепрошування, або так звана «пошання пареміографія». Традиційне звертання до батьків у пошанівній множині – на «Ви», яке мало місце в старій українській сім'ї, підносило і возвеличувало батьків в очах дітей. Поруши-

ти пошанівний канон навіть у гніві, роздратуванні було неможливо і вважалося великою образою честі й гідності батька чи матері. Особливою формою зовнішнього вияву поваги до батьків було «бити чолом» – тобто цілувати старших людей у руку. [10]

Українська сім'я прагнула виховати у власних дітей повагу до старших, чуйність, дбайливість, старанність, гостинність. Так, до батька, матері, старших членів сім'ї, односельчан діти й молодь, як правило, звертались на «Ви». Вітаючись з ними вони повинні були обов'язково поклонитися. В церкві, за нормами народного етикету під час святової літургії старше покоління обов'язково повинно було стояти спереду, а молоде покоління – займало місце позаду них. Після завершення служби старші виходили з церкви, як правило, перші, і лише потім решта присутніх. За народним етикетом така шана і повага пояснювалась тим, що в суспільстві найбільшою повагою повинен користуватися той, хто найбільше зробив для інших; винагороджувався той, чий внесок у суспільно-корисну працю був більшим. Ці норми етикету передавались дітям і молоді під час різноманітних бесід, через оцінку конкретних вчинків, роз'ясненням, шляхом заохочення або ж покарання. [11]

В українській родині завжди панував культ гостинності і звичайно ж в цьому прекрасному народному культі діяли свої установлені норми етикету. Ще в сиву давнину київський князь Володимир Мономах у своєму «Повчанні дітям» зазначав: «Вшануйте гостя, хоч би звідки він до вас прийшов». [12]

Досить поширеною у селах був звичай «шапкування». Зайшовши в хату гість повинен скинути шапку чи інший головний убір. Обов'язково повинен посміхнутися і привітатися зі словами: «Здрастуйте у вашій хаті, на хліб – сіль багатій». Ці норми етикету виховували моральні чесноти – повагу, ввічливість, доброзичливість, адже скривдити гостя – скривдити Бога. Українська гостинність вирізнялася особливою гуманністю, глибинне коріння якої є спільним для всіх східних слов'ян. Із давніх-давен було заведено, що той, хто відвідає оселю, тривалий час вважається своїм, оскільки прилучається до духів цього дому. Власники будинку робили все, аби пригостити гостя. В народі це має назву «віддати

почесть». В зв'язку з цим в українського народу склалися відповідні норми етикету при частуванні (причащанні) гостя. Перш за все, на столі обов'язково мав лежати кусень хліба та щіпка солі. («Клади перед людей хліб на столі, будеш у людей на чолі») [13] Вважалося, що той, хто скуштує кусень хліба з сіллю, дістане господнє благословіння і ніколи не посміє скривдити тих, хто частує. Непристойним вважалося розпитувати гостя про його особистість, про мету його візиту, не нагодувавши його. У давні часи, перш, ніж нагодувати гостя, господиня мила гостеві ноги. Ця норма протрималась в українців до XIX ст. [14]

За нормами народного етикету умови гостювання суворо регламентувалися. По-перше, не прийнято було ходити в гості під час польових робіт. По-друге – негативно засуджувалось гостювання в будні дні. В ці дні дозволялися відвідини родичів чи сусідів лише у господарських справах. Ритуал прийому в буденні дні був спрощений до мінімуму. По-третє, гість, який прийшов у звичайній справі, обов'язково повинен бути запрошений до оселі хоча б, як говорять в народі, «хоч на хвилинку». В цьому контексті, гість переступав поріг хати, і цим самим виявляв глибоку повагу до домочадців та їхніх предків, які за повір'ям, мешкали саме під порогом. Господиня (чи господар), повинні були обов'язково посадити гостя за стіл, який накривали скатертиною, і подати хліб з сіллю. В деяких регіонах України прийнято було подавати гостю келих виноградного вина. По-четверте, якщо гість не мав часу пригоститися за столом, тоді його садовили на лаву біля печі, яку протерали чистою ганчіркою. По-п'яте, гість обов'язково мусив присісти, хоч на декілька хвилин, інакше цю хату обминуть «старости».

Етикет прийому гостей мав суттєву відмінність, від тих днів, коли спеціально (на Різдво, Великдень, Трійцю, храмові свята, іноді недільні дні, а також сімейні урочистості – весілля, народини, похорони, поминки) приходили в гості. Число свят, коли можна було ходити в гості, в деяких місцевостях України суттєво регламентувалося. В ряді регіонів, ходили лише на храмові свята, в інших – на дні Івана, Михайла, Миколая.

Відповідно до норм народного етикету гості приходили за за-

прошенням. («Прийшли непрохані, то й підем не кохані»; «Прийшов непроханий, піде недякуваний»; «Поїхав би в гості – та люди не кличуть»). [15] Воно лунало наприкінці кожного гостювання. Існував цілий комплекс дій, які повинен був виконати той господар, до якого прийдуть гості. По-перше – готували святкові страви; по-друге – обов'язково господиня оселі пекла хліб; по-третє – готували подарунки дітям, які передавали батьками, оскільки дітей не прийнято було брати в гості, їх залишали вдома. Особи, які приходили в гості, також мали виконувати ряд усталених норм етикету. Насамперед, приходили без запізнення. Прийшовши в гості, вони спочатку віталися з чоловіком, а потім з його дружиною. Цим підкреслювався престиж глави сім'ї та повага до нього зі сторони гостей, які прийшли. Те ж саме робили, коли в оселі вже були гості, незважаючи на усталене в українському середовищі шанобливе до них ставлення. Обов'язково приносили з собою подарунки, які зазвичай були простими – хлібина та кварта горілки. («Хоч їду в гостину, то беру хліб у торбину»). [16] Виконували ряд цих норм і господарі, які приймали гостей. Вони повинні були обов'язково по закінченні гостювання також пригостити гостей хлібом та пирогами.

Важливу частину української необрядової гостинності становив звичай дарування і віддарювання. Дарунки насамперед символізували дружбу і прихильність однієї сім'ї до іншої.

Характеризуючи гостинний етикет українців, слід особливим чином звернути увагу на трапезу, тобто обряд частування. По-перше – гостю відводилося найкраще і найзручніше місце в кімнаті, де проходить трапеза. Дорогих гостей садовили на покуть, тобто почесне місце в хаті. («Який гість, така йому й честь»; «Милий гість не часто буває»; «Розумного саджають на покуті для честі, а дурного для сміху»). [17] По-друге – господарі не повинні були сидіти під час трапези за стіл, а весь час ходити біля гостей, підносячи їм їжу і припрошуючи їх їсти. Під час гостинної трапези виключної уваги надавали саме припрошенню до їжі та питва. Відповідно і цей аспект етикету суворо регламентувався: господар будинку повинен був припрошувати лише чоловіків, а господиня – виключно жінок. По-третє – гості не мали права починати

самостійно пригощатися, не отримавши благословіння від господаря будинку. («У гостях останній починай їсти, а перший переставай».) [18] Кожну нову страву гості не мали права їсти доти, поки господарі декілька разів не запрошували їх спробувати страву. По-четверте – гості не повинні були брати будь-що зі столу, а тим більше виходити під час трапези із-за столу. По-п'яте – обов'язковим під час гостин було вживання горілки. Оковита була головним алкогольним атрибутом під час трапези. Кожен гість обов'язково повинен був випити хоч декілька чарчин. Пили обов'язково повністю всю місткість посудини, в яку наливали. «Хто не вип'є до дна, той не мислить добра» – вважалося у народі. [19] По-шосте – завершенням трапези, яка затягувалась на тривалий час, була так звана церемонія «внесення хліба з сіллю». Гості дякували господарям за гостину і гостинність словами: «Спасибі за хліб, за сіль, за кашу і милість вашу». [20]

Досить неповторні і специфічні особливості народного етикету мають місце в таких формах спілкування, як вітання, прощання, співчуття, вибачення. Звернемось до традиційного українського етикету у привітанні. Обов'язковим при зустрічі серед чоловіків був обряд рукопотискання, та знімання капелюха. Жінки вітались одна з одною, нахилиючи голову, а також, якщо вони добре знайомі, то при зустрічі обов'язково цілувались і обіймались. Звертались з словами «Добрий день» (чи «Доброго дня»). У вранішній та вечірній час формою привітання відповідно було «Добрий ранок» – «Добрий вечір». Чоловіки при зустрічі жінки обов'язково знімали капелюха, інколи цілували їй руку. Щоправда, в деяких районах України цілувати руку дозволялось лише близьким родичам та священникові. Під час зустрічі з подружньою парою насамперед вітались з жінкою, а вже потім – з чоловіком.

Регламентованою була специфіка привітання для молодих людей. Вітаючись, молодь говорила «Добрий день» або «Слава Ісусу». При зустрічі вона цілувала руку старшим, як правило, лише родичам або добре знайомим. Обов'язковим атрибутом у молодіжному середовищі було рукостискання. За народним етикетом прийнято було цілувати руки старшим та хресним батькам.

Від пори дня, родинних зв'язків, близькості, роду заняття в мо-

мент вітання залежала форма вітання, яка виконувала контактуючу функцію, допомагала в спілкуванні, передбачала форму зачиту й підтримання розмови, наприклад:

«Як ся маєте?» – «Гаразд, дякувати Богу. А як ви поживаєте?».

Під час зустрічі, за народним етикетом, не годилося ставити прямі запитання на зразок: «Куди йдете?». На це люди дуже ображались і відразу ж говорили: «Не закудикуйте, бо не дійду туди, куди йду». Годилося запитати: «Чи далеко йдете?» Українці вважають, що той, хто говорить, завжди вкладає в слово не тільки думку, зміст, а й певну енергію, отож слова можна назвати своєрідним енергопроводом, що несе добро чи зло. За звичаєм, скільки разів ти привітаєш людей, стільки Господь дасть тобі здоров'я.

Особливо в народному етикеті регламентувалося фізичне доторкання. Це поглажування по голові, поплескування по плечу, потиск рук. Потискання рук дозволялося лише родичам, близьким та досить знайомим людям. У даному випадку дозволявся також і поцілунок.

Поплескування по плечу дозволялось лише між чоловіками, та і то виключно при якомусь роді домовленості. Поплескування символізувало надійність зі сторони старшого покоління до молодшого, та в знак приязності до сім'ї дитини.

Етикет не дозволяв вітати людей, які мали досить негативну славу на селі. Рекомендувалось взагалі уникати контактів з ними. Це різного роду злодії, п'яниці, бешкетники. Обмежувались вітальні контакти з представниками жіночої статі, які, як вважали, могли бути відьмами.

Особливої регламентації в етикеті нашого народу мав поцілунок. Поцілунок як форма вияву надзвичайної поваги був досить поширений серед українців. Поцілунок в народній уяві був наділений навіть певною магічною силою. Ще з давніх часів, а особливо в період розквіту козаччини, поширеним було так зване «хресне цілування». Воно, як правило, проявлялось при дачі різного роду присяги, клятви у формі цілування хреста, в тому числі і натільного.

В ході поширення християнства, в українців хресне цілування

набуло важливих ритуальних рис. За народними нормами поведінки істинний християнин-українець, перебуваючи в церкві, обов'язково повинен був цілувати ікони та різного роду святині.

В українського народу велике символічне значення мав хліб та сіль, тому цілування його було обов'язком честі та гідності українця. В запорізького козацтва, яке внесло досить багато в етикет нашого народу, поширеним був звичай обов'язкового цілування при виголошенні клятви – землі, яка вважалась святою і життєдайною для українців.

Поцілунок використовувався як при привітанні, так і при прощанні. При привітанні поцілунковий церемоніал мав наступний вигляд. По-перше – гість, який завітав до оселі, звертався до її господарів з поздоровленням, на яке вони відповідали з щирою вдячністю. По-друге – потім усі цілували одне одного руки (в деяких місцях України – в щоки та губи). По-третє – обмінюватись поцілунками могли лише рівні у віковому цензі люди. Наприклад, якщо один із гостей був старший роками або ж займав високе соціальне чи державне становище у суспільстві, то в цьому випадку цілував руку виключно молодший з них. Старша людина в цьому контексті говорила лише «Спасибі». По-четверте – така церемонія за народним етикетом застосовувалась при вітанні гостями, які були в оселі. При цьому не було різниці в статі гостей, тобто всі були рівними.

При прощанні поцілунок в українців означав не лише приязнь до людини, а і взаємне прощення. Цілували в руки, та злегка, по-дружньому, обнімаючи гостя. Це символізувало вияв глибокої поваги до гостей і вселяло надію на подальше товаришування та дружбу. Словесною формою прощання були слова «До побачення», «До зустрічі», «Щасливо», «Бувайте здорові».

В народному етикеті важливе місце відводилось слову. Йому українці завжди надавали великого та символічного значення. Саме у слові вони вбачали силу, вплив та мудрість. Про це свідчать ті зразки фольклору, що дійшли до нас, зокрема такі прислів'я:

«Нащо та й шаноба, як добреє слово»; «Добро добре й говорити»; «Коня керують уздами, а чоловіка – словами»; «Слово – святе»; «Дар за дар, слово за слово». [21]

Той, хто говорить, вважає народ, має володіти мовленням, даром слова:

«Говорить, мов по зорях читає»; «Говорить, як руку веде і в рот кладе»; «Говорить так, як з письма бере»; «Скаже слово, як витвердить»; «Ото сказав, як ножичком вирізав»; «Сказав, як гвіздом прибив»; «Сказав, як зав'язав»; «Такі слова його чисті, як день білі»; «Говорить тихо, як мак сіє»; «Масної бесіди чоловік». [22]

Досить негативне ставлення висловлює народ про балакунів, мовців-невдах, тих, хто не вміє вести бесіду, вислухати іншого:

«Будь добрим вислухачем, будеш добрим повідачем»; «Розжуй слова, та тоді й кажи»; «Слухай багато, а менш говори»; «Не діло багато говорити»; «Хто багато говорить, той мало творить»; «Не мели, як пустий млин»; «Говорить, як у бочку»; «Торохтить, як вітряк»; «Не клади ялинової луски, а клади пшеничне слово» [23].

За народним етикетом промовцеві не дозволено було ображати співрозмовника. З цього приводу казали:

«Рана загоїться, але зле слово ніколи»; «Слово не горобець – назад не вернеться»; «Сказаного й сокирою не вирубаєш» [24].

Народний етикет суворо регламентував такі взаємовідносини в суспільстві як дружба, товаришування, хороші знайомства. Вірній дружбі народ надавав великого значення. («Дружба та братство дорожче багатства»). [25] При цьому не рекомендувалось заводити будь-які близькі стосунки з людьми, в яких досить хитка совість, – гульцями, п'яницями, курцями, ледарями, злодіями, хвальками, скупими, ненажерливими, нахабними, лукавими, боягузами, марнотратами та іншими людьми з пороками, оскільки, вважалось, що ніякої користі та добра стосунки з цими людьми не принесуть. Народний фольклор про це відверто говорить:

«З ким поведешся, того й наберешся»; «Яку дружбу заведеш, таке й життя поведеш»; «Хто до кого пристає, таким і стає»; «Скажи мені, хто твій товариш, – тоді я скажу, хто ти»; «Об що потрешся, того й наберешся»; «Хто з псами пристає – навчиться брехати»; «Послухаєш жука – в гною будеш». [26] «Не шануй піддакувача, шануй суперечника»; «Не той друг, що лащить, а той, що печалиться»; «Пробуй золото вогнем, а дружбу – грішми». [27]

Натомість рекомендувалось заводити товаришування з хоро-

шими, морально чистими людьми, які мали незаперечну репутацію в суспільстві, не зважаючи при цьому на її соціальне положення. («З добрим поживеш – добро переймеш, а з лихим зійдешся – того й наберешся»; «З добрим дружись, а лихих – стережись»; «З добрими людьми завжди згоди можна дійти») [28]

Товаришів та хороших знайомих повинно бути багато, вчить нас народний етикет. Українці навчали своїх нащадків, зазначаючи при цьому, що хороші друзі «на дорозі не валяються» – їх потрібно шукати. Народна мудрість наголошує, що в людини повинен бути лише один вірний друг, а з рештою хороших і близьких їй людей, з якими вона товаришує, хороші загальнолюдські стосунки. «Вірний приятель – то найбільший скарб»; «Друга шукай, а найдеш – тримай»; «Дружба та братство дорожче багатства»; «Для милого друга і вола з плуга»; «Свого вколупав би здоров'я для милого приятеля, якби можна», – так народне влучне моральне слово говорило про дружбу. [29] При цьому етикет не дозволяв, коли один з друзів займав високе положення в суспільстві, надмірно зловживати його службовим становищем або в результаті того чи іншого непорозуміння з службового приводу розривати дружбу. Про це народ говорить: «Дружба дружбою, а служба службою». [30]

Українська родина була тим соціальним осередком, у якому кожен її член мав певні обов'язки перед іншими членами родини й громадою. Тому родинно-трудова традиція завжди допомагала розвивати в дітей моральні якості (відвертість, єдність слова і діла тощо), формували світоглядну свідомість та цінність орієнтації. Традиції залучення до хатніх і господарських робіт визначали посильність праці, органічно поєднували життєву мудрість із материнською та батьківською любов'ю, честю родини.

Народна мудрість про це говорить: «Та дитина ледача, яку батько не вчив». [31] Традиції спільної систематичної праці привчали до відповідального ставлення й поваги до роботи. Традиції майстрів і трудових династій розвивали в юного покоління риси старанності, самодисципліни, наполегливості, комунікабельності, виховували дбайливого господаря.

Джерелом життєрадісного настрою і краси та запорукою мате-

ріального благополуччя є здоров'я. («Найбільше багатство – здоров'я»; «Здоров'я – всьому голова»; «Здоровому – все здорово»). [32] Тому в кожній родині були усталені родинно-оздоровчі традиції, які обумовлювали систему поведінки членів родини, а це: раціональне харчування, творча активність («Держи голову в холоді, а ноги в теплі – будеш жити вік на землі»; «Після обід полежати часок, то зав'яжеться сала кусок»; «Здоров'я маємо – не дбаємо, а потерявши, – плачемо»; «Де просто – там живуть роки за сто»). [33] Етикет здоров'я сприяв зміцненню фізичного та морального здоров'я та формуванню, зокрема, таких рис, як гуманізм, порядність, витримка, людяність. Розвивали спритність, витривалість, рішучість, ініціативу. При цьому виникало бажання радіти, допомагати, підтримувати інших. «Сила та розум – краса людини»; «Найбільша сила в світі – терпіння». [34]

Аналізуючи етикет українського народу, слід безперечно звернутись до етикету у обрядовості народження людини, одруження та поховальній обрядовості.

Звернемось до норм етикету, пов'язаного з народженням. Він ніс в собі цілий комплекс обрядових дійств. Найзагальніші норми пологового етикету були наступні (зазначаємо в порядку розвитку родильних подій): 1) місце пологів зберігалось в таємниці; про це могли знати лише породілля, її чоловік та баба-повитуха; 2) пологи приймала жінка-акушер, яка в народі мала назву «баба-повитуха»; прийнято було її кликати в останній момент; 3) традиційним місцем пологів була комора, лазня або навіть поле; 4) прийнято було, якщо народжувався хлопчик аби прищепити риси майбутнього гарного господаря, відсікати під час родів пуповину на сокирі, а якщо народжувалась дівчина, і щоб була гарною господинею та прялею – на гребені; 5) застосовували різного роду оберегові прийоми: обкуренья тощо; 6) після пологів, аби зняти їх таємність, прийнято було вивішувати на високій жердині сорочку породіллі, запалювали багаття, а в західних регіонах України – стріляти з рушниць; 7) обов'язковою нормою етикету були провідини сусідами та близькими родичами породіллі; прийнято було відвідувати лише заміжнім жінкам і не з пустими руками, а з подарунками; 8) перша купіль дитини була обрядовою і символічно-магіч-

ною; купали дитину обов'язково у священних травах і обсушували обов'язково біля палаючої печі; 9) обов'язково, за народним етикетом, повинно було бути перше частування рожениці і вшанування новонародженого; на дане частування, яке мало назву родини, ішли з полотном для пелюшок та обрядовою їжею; накривати стіл і пригощати усіх повинна виключно баба-повитуха, яку, після завершення трапези, обов'язково частував хлібом-сіллю та підносили подарунки у вдячність чоловік породіллі; 10) народженій дитині прийнято було відразу давати ім'я; за тогочасними нормами, це повинно було бути таке ім'я, яке б приносило щастя і добробут немовляті; якщо дитина народилась в день релігійного свята, то прийнято було давати їй ім'я того свята, чий празник був в цей, або за декілька днів до – чи – після народин; дитині, яка народжувалась поза шлюбом, за нормами етикету, прийнято було давати негарне ім'я; [35] 11) обов'язковою нормою родильного етикету було проведення традиційного обіду, який відбувався після хрестин дитини, у найближчу неділю чи свято; кількість гостей регламентувалася батьками новонародженого, але обов'язково повинні були бути присутніми баба-повитуха та куми; приходили на обід не з пустими руками: чоловіки – з хлібом, жінки – з власноруч приготовленими українськими народними стравами та мукою; принесені страви подавали на стіл; вживання спиртних напоїв (горілки чи вина) – мінімальне, лише «для настрою»; ритуальною стравою була каша (пшоняна або ж гречана), яку подавали в горшку і з якою проводили ряд обрядових дій: хрещений батько розбивав горщик з кашею, але обережно, аби каша залишилась цілою, і вершок каші, разом із тарілкою, на якій лежали гроші подаровані гостями, передавав матері дитини; він же розділяв кашу між всіма присутніми, а черепки битого горщика викидав у город, щоб «гарбузи родили»; 12) за етикетом, ідучи на хрестини, обов'язково несли букетики із живих або сухих, якщо взимку, квітів та трав (волошок, м'яти, рути, барвінку, ромашки, чорнобривців); в букет повинні були обов'язково входити гілочка калини та колосок вівса, пшениці чи жита («Іхала баба з торгу, везла квіток торбу, то з рожі, то з калини – до Ганки на хрестини»); букетів повинно було вистачити всім присутнім, вручення квітів

міг здійснювати кум; 13) обрядовим хлібом був калач, які пекла господиня дому з розрахунку на всіх гостей; роздають калачі господарі, а гості швидко повинні вставити роздані їм букети в центр калача, щоб дитина незабаром «стояла і в'язи тримала»; [36] 14) як правило, у день річниці дитини виконується обряд постригу, який символізує перехід її в новий, вищий віковий період; на цей ювілей запрошували обов'язково бабу-повитуху та хрещених батьків; посеред хати простелявся вивернутий догори кожух, на який садовили хлопчика і в якого хрещений батько вистригав навхрест трішки волосся; якщо в сім'ї була дівчинка, то за народним етикетом, її не дозволялось постригати, як хлопців, їй регламентувалось лише, та й то лише через п'ять (в деяких регіонах України через шість) років після народження, урочисте, із запрошенням хрещеної матері, заплетення навхрест перших кісок. [37]

Цікавим і повчальним є етикет весільної обрядовості українців. Весільна обрядовість досить ґрунтовно висвітлена цілим рядом дослідників. [38] Зупинимось на суто етнічних її рисах.

Обов'язково виділявся передвесільний, весільний та післявесільний цикл обрядовості. Передвесільний цикл повинен був включати сватання, умовини, оглядини, заручини, бгання короваю і дівич-вечір. Власне весільний цикл обрядовості неможливий без запросин, обдарування, посаду молодих, розплітання коси, розподілу короваю, перевезення посагу, перезву, рядження. Післявесільний – без хлібини, сващини та гостини.

Своєрідним в українського народу є поховально-поминальний етикет. Перелічимо найсуттєвіші його моменти. По-перше, коли помирала людина, про це оповіщали всіх її родичів та односельців. За етикетом, на вікнах оселі, де знаходився небіжчик, вивішували білі хустки або перемітки, ними ж обв'язували один із стовпів, на яких кріпились ворота. По-друге – заборонялось голосно розмовляти чи проводити яку-небудь роботу, яка породжує шум. Заборонялось також садити в цей час капусту, підсипати квочку, вивозити гній. З цієї причини із двору небіжчика забирали вулики та все насіння, а з хати намагались вигнати kota, бо у випадку, коли той стрибне через покійного, останній перетвориться на упиря. По-третє – коли в кімнаті, де лежить покійник, літає муха, суворо забороня-

ється її бити, бо не виключно, що саме вона і є душою покійного. Не можна було пити в цій кімнаті воду, а також сидати на лаву біля покійного, попередньо не здмхнувши її. По-четверте – на час похорону дівчата розпускали волосся, а чоловіки ходили без головних уборів. Приходячи до хати небіжчика, читали «Отче наш» і цілували руку покійному. Не бажаним було цілування її неодруженим людям. По-п'яте – заходячи в оселю покійного, за етикетом, віталися не традиційно «Добрий день», а іншою формою – «Здорові будьте». По-шосте – покійника прийнято було обов'язково скупати («омити душу»), а потім одягти в нове, смертне вбрання. Після омивання небіжчика клали на лаву, підстеливши під нього кожуха, ногами до дверей: чоловіків праворуч від них, а жінок – ліворуч. Старих людей рекомендувалось одягати в одяг темних кольорів. Померлих молодих дівчат – у синій, зелений чи жовтий кольори, які в народі є кольорами жалоби. На чоловіків завжди одягали шапку, або клали її біля голови покійного, та чоботи. По-сьоме – коли помирали молоді неодружені люди, їх називали відповідно якщо хлопець – «князем», якщо дівчина – «княгинєю». Одягали їх, відповідно, у весільний одяг. Під час похорону виконували, хоч і знівельовані, але все ж суто весільні звичаї та обряди. По-восьме – покійника, за усталеними нормами етикету, виносили з хати вперед ногами; шлях, яким виносили труну, посипали житом, а на тому місці в оселі, де вона стояла, розбивали новий горщик (це символізувало оновлення життя). По-дев'яте – обов'язковою була проповідь та обряд «печатання могили». По-десяте – на могилі обов'язково встановлювали дерев'яний хрест і пов'язували на ньому рушник чи хустку. До речі, тих людей, які наклали самі на себе руки (вішальники, утопленики тощо) ховали за огорожею цвинтаря або по його краях.

Своєрідний етикет мала трапеза за покійного. На неї запрошували всіх, хто був на похороні. Обов'язковою стравою було коливо. На вікно ставили чарку горілки з покладеним на нього шматочком хліба (для духу покійного).

Наступного дня прийнято було обов'язково відвідувати могилу покійного. Надзвичайно регламентовані поминки – тобто система звичаїв, пов'язаних зі вшануванням померлого та всіх предків.

Народ поминав померлого на третій, дев'ятий, сороковий день та в рік смерті. І всі ці дні обов'язковим було: заупокойна служба Божя, поминальна трапеза та відвідини могили. [39]

Слід зупинитися на етикеті в одязі українців. Наш національний одяг є простим у крою, з переважанням в ньому білого кольору, зі спокійними барвами прикрас та відсутністю зайвої оздобы, із збереження почуття міри. За нормами етикету одяг завжди повинен був бути орнаментований вишивкою та мереживом. Жіночий одяг повинен був включати наступні складові компоненти: вінок, хустину, сорочку, запаску, дергу, плахту, попередницю, крайку, керсетку, спідницю, сукню.

За давнім етикетом, дівчата завжди носили довгі коси, які заплітали і поверх яких носили вінки з живих квітів. Оздобою ший дівчат і молодіць були намисто і дукачі. Сорочка завжди вишивалась барвистими нитками. Традиційним жіночим взуттям були червоні чобітки із сап'яну.

Чоловічий одяг мав такі складові частини: шапка, обов'язково вишита сорочка, чоловіча керсетка, штани і шаровари, пояс та чорні чоботи. Спільним для чоловіків та жінок одягом є кожухи, келтар та свита. [40] Головною традиційною рисою українців в одязі була його практичність. Саме традиційні його зручності виховували почуття невибагливості, охайності, зручності та стриманої краси.

Власний етикет має і традиція приготування національних страв, дотримання якого забезпечувало працездатність та розвиток фізичних якостей членів української родини. Основний принцип цих етикетних традицій – помірність, збалансованість, різноманітність їжі, режим харчування. («Хліб усьому голова»; «Що до чого, а хліб до борщу» [41]; «Галушки та лемішка, а хлібу перемішка» [42]; «Молоко то молока, та в животі тонко» [43]; «Смачного потрошку, щоб животик не болів» [44]) Ми не розкриваємо повністю даний етикет, оскільки розкриттю специфіки національної кухні присвячено безліч ґрунтових досліджень. [45]

Колоритний етикет має і національний гумор. Гумор безперечно мав бути привітним, щирим, доброзичливим до співрозмовника, шляхетним. «Дурню сміх, розумному сльози» [46]; «Не смійся над людьми нині, бо завтра люди над тобою будуть сміятися». [47] Всі

ці нормовані народним етикетом доброчинності розвивали емоційно-вольову сферу людини, сприяли дружнім стосункам між людьми, були громадським фільтром здорової народної моралі.

Можна ще дуже багато розповідати про народний етикет українців, але ми даною статтю не претендуємо на вичерпність, адже це надзвичайно широке і глибоке по своїй суті питання.

З усього вищезазначеного, ми можемо зробити лише один висновок. Нинішнє покоління і наші майбутні потомки повинні бути вдячні національно свідомим, традиційним українським родинам за збереження ними народного етикету, за те, що в добу лихоліть і трагізму української бездержавності, ростили і виховували дітей і молодь у морально-культурному національному дусі українства, вчили бути українцем не тільки по крові, а й за переконаннями, невпинно дбати про те, щоб зберегти Україну й українськість від тотальної денаціоналізації.

- 1 Українські народні прислів'я та приказки. – К., 1962. – С. 592-593.
- 2 Повалій А. «І перед нею помолюся...» Батьківський авторитет у педагогіці українців // Рідна школа. – 1997. – №9. – С. 13.
- 3 Етнографія України: Навчальний посібник / За ред. С.А.Макарчука. – Львів, 1994. – С. 332.
- 4 Повалій А. Вказ. праця. – С. 13.
- 5 Там само.
- 6 Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край – СПб, 1872. – Т.6.
- 7 Повалій А. Вказ. праця. – С. 14.
- 8 Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – К., 1991. – Т.1. – С. 159.
- 9 Етнографія України: Навчальний посібник...
- 10 Повалій А. Вказ. праця. – С. 13.
- 11 Мацейків Т. «Кожна травинка на своєму корені росте». Українські народні традиції у вихованні дітей і молоді // Людина і Світ. – 1995. – №9. – С. 29.

- 12 Семенов О.М. Родинні виховні традиції як засіб формування особистості майбутнього вчителя // Педагогіка і психологія. – 1997. – №2. – С. 148.
- 13 Українські народні прислів'я... – С. 688.
- 14 Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. – К., 1994. – С. 258.
- 15 Українські народні прислів'я... – С. 685.
- 16 Там само. – С. 688.
- 17 Там само. – С. 687, 324.
- 18 Там само. – С. 683.
- 19 Там само. – С. 695.
- 20 Пономарьов А. Вказ. праця. – С. 260.
- 21 Приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М.Номис. – К., 1993. – С. 556.
- 22 Там само.
- 23 Там само. – С. 564 – 566.
- 24 Там само.
- 25 Українські народні прислів'я... – С. 701.
- 26 Там само. – С. 704 – 705.
- 27 Там само. – С. 702.
- 28 Там само. – С. 701, 704, 705.
- 29 Там само. – С. 701 – 702.
- 30 Там само. – С. 703.
- 31 Там само. – С. 611.
- 32 Там само. – С. 540.
- 33 Там само.
- 34 Там само. – С. 325.
- 35 Пономарьов А. Вказ. праця. – С. 270 – 271.
- 36 Стельмахович М.Г. Народне дитинознавство. – К., 1991. – С. 30-33.
- 37 Пономарьов А. Вказ. праця. – С. 272.
- 38 Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К., 1988; Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К., 1974; Кирчів Р.Ф. Весільна обрядовість // Етнографія України: Навчальний посібник / За ред. С.А.Макарчука. – Львів, 1994. – С. 342 – 348.
- 39 Пономарьов А. Вказ. праця. – С. 280 – 284.

- 40 Воропай О. Вказ. праця. – Т. II. – С. 424 – 425.
 41 Українські народні прислів'я... – С. 578.
 42 Там само. – С. 579.
 43 Там само. – С. 582.
 44 Там само. – С. 588.
 45 Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1977; Артюх Л.Ф. Українська кухня // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1993. – С. 79 – 103; Українська стародавня кухня: Довідник / Упоряд. Т.А.Шпаковської. – К., 1993. – 278 с.; Росінський О.М. Народна кухня // Етнографія України: Навчальний посібник / За ред. С.А.Макарука. – Львів, 1994. – С. 255 – 261.
 46 Українські народні прислів'я... – С. 138.
 47 Там само. – С. 279.

Олександр Кучерук

ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ ГОРДОСТІ УКРАЇНЦІВ НА МЕЖІ СТОЛІТЬ

Наближення століття, як всяка межова ситуація, викликає певний неспокій і сприяє різноманітним ворожінням, пророцтвам, з одного боку, і підбиванню підсумків, присудженню різноманітних нагород, визначенню рейтингів, врученню золотих нагород у формі що є чимось середнім між рогом муфлону і товару з вітчизняних секс-шопів. Принципи присудження не зрозумілі нікому (точніше всім зрозуміло, що принципів немає), а є сумнівної якості зліпки зразків ближнього і дальнього зарубіжжя.

Серед іншого популярними є складання списків всіляких десятків, сотень. За яким принципом, за якими критеріями укладаються подібні списки – аллах знає. Почасті ці списки нагадують списки голів банків, чи народних депутатів, які нелегально суміщають депутатство з посадами голів акціонерних (закритих і від-

критих) товариств, трастів, компаній (простих і холдингових), фірм, фондів, партій тощо.

Не питається чи буває соромно тим, хто укладає та затверджує такі списки, а питається як себе почувають ті хто туди потрапляє? Невже не відчують вони фальші і блюзнірства того, що відбувається. Є пропозиція підготувати абонемент на право внесення до рейтингу? Купив на десять років – і ти десять років в рейтинзі, а коли лише на п'ять то – п'ять. Можна продавати абонемента в кредит і навіть для оплати взяти позику у МВФ. Круто?

До чого це все? Потребу цих міркувань викликав опублікований в газеті «Столичные новости» список «Сто великих українців» (здається, що українцев). Прочитавши – здивувався, чи то провокація, чи добрий намір (якими вистелена дорога до пекла), чи традиція неповаги до українців рускоязычного середовища. Мабуть таки останнє.

Неліричний відступ. Нещодавно повернувся мій київський знайомий з відрядження до Москви (працював з приватними архівами українських емігрантів) і розповідав, що український акцент є небезпечним, він швидко це зрозумів і намагався на вулицях ні з ким не розмовляти, і як охоронну грамоту чи ярлик (згадайте первісне значення цього монгольського слова) встроїв в кишеню газету російських монархістів – щоб з далеку було видно, і таким чином збивав з пантелику ревнителів брагочестія, добронравія і єдинонеделимня. Продовження неліричного відступу. Знову ж нещодавно газета найканонічніших і найправославніших у світі православних серед православних (для тих хто не розуміє – то Московський патріархат) в рубриці новин з християнського світу подала інформацію що у Львові в день святих Кирила і Мефодія відбулося свято української мови, де українці чомусь говорили про тисячолітню історію української літератури, хоча насправді українській мові відомий з середини 19 століття. От так.

Повернемося до Столичних великих українців. Хронологічно сотня розтягнулася від 9 століття до 20. Сонм покійників розбавлено сонмом нині живих, що вже є сумнівним, до того ж героїв подано в неточній хронологічній послідовності. Із 100 осіб – 5 відносяться до давньоруського періоду української державності, це княгиня Оль-